

УДК: 159.923.2

© Меднікова Г.І., 2014 р.

Г.І. Меднікова
Національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди, м. Харків

ХАРАКТЕРИСТИКА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СТУДЕНТІВ З РІЗНИМИ ОСОБЛИВОСТЯМИ СТАВЛЕННЯ ДО СЕБЕ

У статті представлено результати емпіричного дослідження ціннісних орієнтацій студентів з різною будовою ставлення до себе. Визначено загальні вікові особливості розвитку ціннісної сфери особистості студентів на різних етапах професійної підготовки та особливості ціннісних орієнтацій студентів із різними характеристиками ставлення до себе.

Ключові слова: ставлення до себе, ціннісні орієнтації, термінальні цінності, інструментальні цінності, студенти.

А.И. Медникова

ХАРАКТЕРИСТИКА ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ СТУДЕНТОВ С РАЗНЫМИ ОСОБЕННОСТЯМИ САМООТНОШЕНИЯ

В статье представлены результаты эмпирического исследования ценностных ориентаций студентов с различным строением самоотношения. Определены общие возрастные особенности развития ценностной сферы личности студентов на разных этапах профессиональной подготовки и особенности ценностных ориентаций студентов с разными характеристиками самоотношения.

Ключевые слова: самоотношение, ценностные ориентации, терминальные ценности, инструментальные ценности, студенты.

G.I. Mednikova

THE CHARACTERISTIC OF VALUABLE ORIENTATIONS OF STUDENTS WITH DIFFERENT FEATURES OF THE SELF-RELATION

The article presents the empirical research results of value orientations of the students with different self-attitude structure. It defines general age peculiarities of development of the students` personality value sphere at different stages of professional training and peculiarities of value orientations of the students with various self-attitude features.

Key words: self-attitude, value orientations, terminal values, instrumental values, students.

Студентський вік відповідає юнацькому періоду розвитку людини. У якості основних психічних новоутворень юнацького віку дослідниками виділяються: глибока рефлексія, установка на свідому побудову власного життя, що передбачає активний розвиток самосвідомості, вироблення й

формування цілісної системи ціннісних орієнтацій (Б.С. Волков, І.І. Гуткіна, Є.І. Ісаєв, І.Ю. Кулагіна, В.С. Мухіна, В.І. Слободчиков та інші).

Ціннісні орієнтації визначають як особливі психологічні утворення, які складають певну ієрархічну систему та існують в структурі особистості тільки в якості її елементів. Неможливо уявити собі орієнтацію особистості на ту або іншу цінність, як ізольоване утворення, не враховуючи її пріоритетність, суб'єктивну важливість щодо інших цінностей [4]. Особистісними цінностями стають ті смисли, відносно яких суб'єкт визначився, прийняв рішення про їх прийняття або неприйняття [1; 2].

Ціннісні орієнтації розглядають як структурні одиниці самосвідомості, що формуються на різних етапах онтогенезу і наповнюють структурні ланки самопізнання [3], що обумовлює необхідність більш детального вивчення взаємозв'язку ціннісних орієнтацій особистості і складових самосвідомості, у тому числі ставлення особистості до себе.

Мета даної статті полягає у визначенні специфіки ціннісних орієнтацій студентів з різною будовою ставлення до себе.

Дослідження проводилося із використанням «Методики дослідження ставлення до себе» С.Р. Пантілеєва і «Методики вивчення ціннісних орієнтацій» М. Рокіча у адаптації Д.О. Леонт'єва. У дослідженні брали участь 504 студента 1 (126 чоловік), 3 (240 чоловік) та 5 (138 чоловік) курсів ХНПУ імені Г.С. Сковороди, Української інженерно-педагогічної академії, ХРІДУ НАДУ при Президентіві України, Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Результати, отримані по групах студентів 1, 3 та 5 курсів за допомогою опитувальника С.Р. Пантілеєва, були піддані кластеризації методом k-середніх (з попереднім проведенням кластеризації за допомогою ієрархічних методів), що дозволило виділити групи досліджуваних, що мають східні прояви перемінних ставлення до себе.

По 1 курсу було виділено 3 кластери спостережень. До 1 кластеру увійшло 31,79% вибірки, до 2 – 44,4%, до 3 – 23,81%. Усереднений профіль ставлення до себе студентів 1 кластеру характеризується виразним підйомом на шкалах емоційно-ціннісного компоненту ставлення до себе, профіль 2 кластеру – підйомом на шкалах самоповаги, а профіль 3 кластеру відрізняється від профілів 1 та 2 кластерів більш низьким розташуванням і підйомом на шкалах внутрішньої конфліктності та самозвинувачення.

У ієрархії термінальних цінностей студентів 1 курсу, що увійшли до 1 кластеру, цінності розташувалися в наступному порядку: щасливе сімейне життя, свобода, впевненість у собі, здоров'я, любов, цікава робота, розвиток, матеріально забезпечене життя, життєва мудрість, наявність гарних і вірних друзів, суспільне визнання, продуктивне життя, активне

життя, пізнання, розваги, творчість, щастя інших, краса природи й мистецтва. Ієрархія ціннісних орієнтацій випробуваних 2 кластеру характеризується наступною послідовністю термінальних цінностей: здоров'я, любов, щасливе сімейне життя, наявність гарних і вірних друзів, цікава робота, упевненість у собі, активне життя, життєва мудрість, свобода, розвиток, продуктивне життя, матеріально забезпечене життя, суспільне визнання, пізнання, щастя інших, творчість, розваги, краса природи й мистецтва. Ієрархія випробуваних, що увійшли до 3 кластеру, характеризується наступною послідовністю термінальних цінностей: здоров'я, щасливе сімейне життя, любов, наявність гарних і вірних друзів, упевненість у собі, свобода, життєва мудрість, цікава робота, матеріально забезпечене життя, розвиток, продуктивне життя, пізнання, активне життя, розваги, щастя інших, творчість, суспільне визнання, краса природи й мистецтва.

Найбільш суттєві розрізнення спостерігаються між рангами цінностей, отриманими по 1 та 2 групам. Так по 1 кластеру менш привабливими виявилися цінності «активне життя» ($t=2,432$; $p=0,02$), «наявність гарних і вірних друзів» ($t=2,03$; $p=0,05$), а по 2 кластеру – цінності «розваги» ($t=1,99$; $p=0,05$) і «свобода» ($t=2,01$; $p=0,05$).

Ієрархія інструментальних ціннісних орієнтацій випробуваних 1 кластеру характеризується наступною послідовністю цінностей: незалежність, життєрадісність, освіченість, сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів, вихованість, тверда воля, раціоналізм, чесність, відповідальність, самоконтроль, терпимість, широта поглядів, чуйність, акуратність, ефективність у справах, ретельність, високі запити, непримиримість до недоліків у себе та інших. У ієрархії ціннісних орієнтацій студентів 1 курсу, що увійшли до 2 кластеру, інструментальні цінності розташувалися в наступному порядку: відповідальність, вихованість, чесність, освіченість, сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів, життєрадісність, незалежність, тверда воля, самоконтроль, раціоналізм, ефективність у справах, чуйність, акуратність, терпимість, ретельність, широта поглядів, високі запити, непримиримість до недоліків у себе та інших. Ієрархія випробуваних, що увійшли до 3 кластеру, характеризується наступною послідовністю термінальних цінностей: чесність, тверда воля, сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів, життєрадісність, відповідальність, освіченість, незалежність, вихованість, чуйність, раціоналізм, самоконтроль, терпимість, ефективність у справах, ретельність, широта поглядів, акуратність, непримиримість до недоліків у себе та інших, високі запити. Між рангами, що отримали інструментальні цінності по трьох групах студентів, не визначено суттєвих розрізень.

По 3 курсу було виділено 4 кластери спостережень. До 1 кластеру увійшло 27,5% вибірки, до 2 – 20,83%, до 3 – 40%, до 4 – 11,67%. Профілі

ставлення до себе 1 та 4 кластерів подібні за конфігурацією. Основні розрізнення спостерігаються за шкалами відкритості, відображеного ставлення до себе, самоприв'язаності та самозвинувачення. Студенти, що увійшли до 4 кластеру характеризуються більшою відкритістю, схильністю до самозвинувачення, меншою самоприв'язаністю і меншою мірою очікують від оточуючих позитивного ставлення до себе. Профіль ставлення до себе 2 кластеру 3 курсу характеризується піком на шкалі самокерівництва, а також підвищенням на шкалах емоційно-ціннісного і негативно-го компонентів ставлення до себе. Профіль 3 кластеру відрізняється найбільш високим розташуванням, порівняно з профілями інших кластерів 3 курсу, піком на шкалі самоцінності і низьким розташуванням шкал компоненту негативного ставлення до себе.

В ієрархії термінальних цінностей студентів, що увійшли до 1 кластеру 3 курсу, цінності розташувалися в наступному порядку: здоров'я, любов, розвиток, наявність гарних і вірних друзів, щасливе сімейне життя, активне життя, життєва мудрість, творчість, пізнання, матеріально забезпечене життя, цікава робота, продуктивне життя, впевненість у собі, свобода, розваги, суспільне визнання, краса природи й мистецтва, щастя інших. Ієрархія ціннісних орієнтацій випробуваних 2 групи характеризується наступною послідовністю термінальних цінностей: здоров'я, цікава робота, матеріально забезпечене життя, розвиток, активне життя, любов, пізнання, наявність гарних і вірних друзів, щасливе сімейне життя, продуктивне життя, свобода, життєва мудрість, впевненість у собі, творчість, розваги, суспільне визнання, щастя інших, краса природи й мистецтва. По 3 групі ієрархія термінальних цінностей характеризується наступною послідовністю: здоров'я, активне життя, цікава робота, щасливе сімейне життя, впевненість у собі, наявність гарних і вірних друзів, любов, розвиток, матеріально забезпечене життя, продуктивне життя, свобода, пізнання, розваги, життєва мудрість, суспільне визнання, щастя інших, творчість, краса природи й мистецтва. У ієрархії випробовуваних 4 кластеру термінальні цінності представлені в наступній послідовності: свобода, щасливе сімейне життя, суспільне визнання, здоров'я, любов, впевненість у собі, активне життя, матеріально забезпечене життя, цікава робота, розвиток, життєва мудрість, щастя інших, наявність гарних і вірних друзів, пізнання, продуктивне життя, творчість, краса природи й мистецтва, розваги.

Визначено, що для студентів, які увійшли до 1 кластеру, значно менш привабливою виявилася цінність «цікава робота» у порівнянні із 2 ($t=1,97$; $p=0,05$) та 3 кластером ($t=1,97$; $p=0,05$), а також більш привабливою - цінність «творчість» ($t=2,644$; $p=0,01$) у порівнянні із 3 кластером. Студенти, які увійшли до 4 кластеру, відрізняються більш високим розташуванням у ціннісній ієрархії цінностей «суспільне визнання» і «свобода»

порівняно із 1 кластером ($t=3,277$; $p=0,01$ і $t=2,292$; $p=0,05$ відповідно), із 2 кластером ($t=2,908$; $p=0,01$ і $t=2,766$; $p=0,01$ відповідно), із 3 кластером ($t=4,446$; $p=0,001$ і $t=3,135$; $p=0,01$ відповідно). Тобто, можна зазначити, що третьокурсники, ставлення до себе яких характеризується більшою критичністю, невдоволеністю собою і схильністю до самозвинувачення, більш за інших студентів 3 курсу цінують свободу і суспільне визнання. Звертає на себе увагу, що студенти, які увійшли до 4 кластерної групи, відрізняються і очікуванням від оточуючих менш позитивного ставлення від інших, ніж їх ровесники. Прагнення до суспільного визнання, на нашу думку, входить в певне протиріччя з даною особливістю ставлення до себе.

Ієрархія інструментальних цінностей випробуваних 3 курсу 1 кластеру характеризується наступною послідовністю цінностей: освіченість, акуратність, чесність, вихованість, незалежність, чуйність, ефективність у справах, життєрадісність, терпимість, відповідальність, ретельність, раціоналізм, самоконтроль, сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів, широта поглядів, тверда воля, високі запити, непримиримість до недоліків у себе та інших. У ієрархії ціннісних орієнтацій студентів 3 курсу, що увійшли до 2 кластеру, інструментальні цінності розташувалися в наступному порядку: вихованість, ефективність у справах, сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів, тверда воля, освіченість, незалежність, високі запити, чесність, життєрадісність, акуратність, самоконтроль, чуйність, ретельність, раціоналізм, терпимість, широта поглядів, відповідальність, непримиримість до недоліків у себе та інших. Ієрархія випробуваних, що увійшли до 3 кластеру, характеризується наступною послідовністю інструментальних цінностей: тверда воля, життєрадісність, незалежність, сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів, ретельність, самоконтроль, ефективність у справах, чесність, високі запити, раціоналізм, відповідальність, вихованість, чуйність, акуратність, широта поглядів, освіченість, терпимість, непримиримість до недоліків у себе та інших. Ієрархія випробуваних, що увійшли до 4 кластеру, характеризується наступною послідовністю інструментальних цінностей: чуйність, тверда воля, вихованість, відповідальність, життєрадісність, терпимість, широта поглядів, високі запити, раціоналізм, самоконтроль, ефективність у справах, освіченість, незалежність, ретельність, чесність, сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів, непримиримість до недоліків у себе та інших, акуратність.

Порівняння рангів інструментальних цінностей по 4 групам третьокурсників показало, що найбільш суттєві розрізнення спостерігаються за цінностями «освіченість», «тверда воля», «чуйність» та «сміливість у відстоюванні своїх думок і поглядів». Так по 1 кластеру порівняно з 3 клас-

тером більш привабливою виявилася цінність «освіченість» ($t=3,744$; $p=0,001$) та менш привабливими цінності «сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів» ($t=2,03$; $p=0,05$) та «тверда воля» ($t=3,705$; $p=0,001$). Також по 1 кластеру визначена менша привабливість цінності «тверда воля» ($t=2,263$; $p=0,05$) і більша приваблива цінність «освіченість» ($t=2,779$; $p=0,01$) у порівнянні з 4 кластером. Цінність «чуйність» більш суб'єктивно важливою виявилася по 4 групі порівняно з 2 ($t=2,439$; $p=0,05$) та 3 ($t=2,897$; $p=0,05$) кластерними групами.

За результатами кластеризації результатів методики С.Р. Пантілеєва по групі студентів 5 курсу було виділено 4 кластери, до 1 з яких увійшло 20,29% вибірки, до 2 – 26,09%, до 3 – 42,03%, до 4 – 11,59%.

Профіль ставлення до себе студентів, що увійшли до 1 кластеру, характеризується піками на шкалах самокерівництва і самоприйняття, відносно низьким розташуванням шкали відкритості і незначним зниженням на шкалах негативного ставлення до себе. Профіль 2 кластеру відрізняється збалансованістю шкал емоційно-оцінного та емоційно-ціннісного ставлення до себе і спадом на шкалах внутрішньої конфліктності та самозвиначення. Профіль 3 кластеру характеризується високим, відносно інших кластерів, розташуванням шкал емоційно-оцінного компоненту ставлення до себе, незначним зниженням по шкалах емоційно-ціннісного ставлення до себе, окрім самоцінності, яка є найбільш високою у профілі), особливо по шкалі самоприйняття, та суттєвим зниженням по шкалах негативного ставлення до себе. Профіль 4 кластеру відрізняється від профілів інших кластерів 5 курсу більш низьким розташуванням всіх шкал, окрім шкал негативного ставлення до себе, за якими спостерігається різкий підйом.

У ієрархії ціннісних орієнтацій студентів 5 курсу, що увійшли до 1 кластеру, термінальні цінності розташувалися в наступному порядку: здоров'я, любов, щасливе сімейне життя, цікава робота, наявність гарних і вірних друзів, активне життя, життєва мудрість, матеріально забезпечене життя, розвиток, упевненість у собі, свобода, суспільне визнання, продуктивне життя, пізнання, щастя інших, краса природи й мистецтва, розваги, творчість. Ієрархія цінностей п'ятикурсників 2 групи характеризується наступною послідовністю термінальних цінностей: здоров'я, любов, щасливе сімейне життя, наявність гарних і вірних друзів, цікава робота, активне життя, свобода, матеріально забезпечене життя, життєва мудрість, продуктивне життя, розвиток, упевненість у собі, суспільне визнання, пізнання, розваги, краса природи й мистецтва, щастя інших, творчість. Ієрархія цінностей випробовуваних 3 групи характеризується наступною послідовністю термінальних цінностей: здоров'я, щасливе сімейне життя, наявність гарних і вірних друзів, любов, матеріально забезпечене життя, упевненість у собі, розвиток, життєва мудрість, активне життя, цікава

робота, свобода, продуктивне життя, суспільне визнання, пізнання, розваги, творчість, щастя інших, краса природи й мистецтва. У ієрархії цінностей п'ятикурсників 4 групи термінальні цінності представлені в наступній послідовності: щасливе сімейне життя, любов, здоров'я, матеріально забезпечене життя, наявність гарних і вірних друзів, творчість, упевненість у собі, свобода, активне життя, цікава робота, продуктивне життя, пізнання, розвиток, щастя інших, суспільне визнання, розваги, життєва мудрість, краса природи й мистецтва.

Визначено, що для студентів, які увійшли до 1 кластеру, значно більш привабливою порівняно із 3 ($t=2,378$; $p=0,05$) і 4 ($t=2,097$; $p=0,05$) кластерами виявилася цінність «цікава робота». Студенти, які увійшли до 4 кластеру, порівняно із студентами, що увійшли до 1 кластеру також відрізняються більш низькою привабливістю таких цінностей, як «життєва мудрість» ($t=2,515$; $p=0,05$), «красота природи та мистецтва» ($t=2,39$; $p=0,05$), «розвиток» ($t=2,865$; $p=0,01$). Крім того по 4 кластерній групі визначено більш низьке розташування у ціннісній ієрархії цінностей «життєва мудрість», «красота природи та мистецтва», «розвиток» порівняно із 2 кластером ($t=2,109$; $p=0,05$; $t=2,545$; $p=0,05$; $t=2,402$; $p=0,05$ відповідно) та із 3 кластером ($t=2,477$; $p=0,01$; $t=3,382$; $p=0,05$; $t=4,813$; $p=0,001$ відповідно). Натомість цінність «творчість» по 4 кластеру виявилася більш привабливою порівняно із 1 кластером ($t=2,585$; $p=0,01$), 2 кластером ($t=3,994$; $p=0,001$) і 3 кластером ($t=2,736$; $p=0,01$).

Ієрархія інструментальних ціннісних орієнтацій випробуваних 5 курсу 1 кластеру характеризується наступною послідовністю цінностей: життєрадісність, вихованість, освіченість, акуратність, незалежність, тверда воля, відповідальність, раціоналізм, широта поглядів, чесність, ефективність у справах, ретельність, сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів, самоконтроль, високі запити, терпимість, чуйність, непримиримість до недоліків у себе та інших. У ієрархії ціннісних орієнтацій студентів 5 курсу, що увійшли до 2 кластеру, інструментальні цінності розташувалися в наступному порядку: незалежність, вихованість, сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів, життєрадісність, самоконтроль, освіченість, відповідальність, акуратність, тверда воля, раціоналізм, ретельність, чесність, ефективність у справах, високі запити, широта поглядів, чуйність, терпимість, непримиримість до недоліків у себе та інших. Ієрархія інструментальних ціннісних орієнтацій випробуваних 5 курсу 3 кластеру характеризується наступною послідовністю цінностей: тверда воля, відповідальність, освіченість, життєрадісність, чесність, незалежність, раціоналізм, ефективність у справах, вихованість, широта поглядів, сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів, самоконтроль, акуратність, ретельність, високі запити, терпимість, чуйність, непримиримість до недоліків у

себе та інших. У ієрархії ціннісних орієнтацій студентів 5 курсу, що увійшли до 4 кластеру, інструментальні цінності розташувалися в наступному порядку: відповідальність, життєрадісність, вихованість, незалежність, чесність, раціоналізм, освіченість, чуйність, ефективність у справах, тверда воля, самоконтроль, широта поглядів, акуратність, сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів, ретельність, терпимість, високі запити, непримиримість до недоліків у себе та інших.

Порівняння рангів інструментальних цінностей по групам студентів 5 курсу з різними особливостями ставлення до себе показало, що найбільш суттєві розрізнення спостерігаються за цінностями «чуйність», «сміливість у відстоюванні своїх думок і поглядів», «відповідальність». Так студентами 2 кластеру сміливість у відстоюванні своїх думок і поглядів цінується значно більше, ніж студентами, що увійшли до 1 ($t=2,083$; $p=0,05$), 3 ($t=2,730$; $p=0,01$) і 4 ($t=2,257$; $p=0,01$) кластерів. Відповідальність та чуйність суб'єктивно значно більш цінними виявилися для студентів, що увійшли до 4 кластеру, порівняно із 1 ($t=3,538$; $p=0,001$; $t=2,297$; $p=0,05$ відповідно), 2 ($t=3,947$; $p=0,001$; $t=2,446$; $p=0,05$ відповідно) і 3 ($t=3,044$; $p=0,01$; $t=2,736$; $p=0,05$ відповідно) кластерами. Значно більш цінною виявилася акуратність для студентів 1 кластеру у порівнянні зі студентами, що увійшли до 3 ($t=2,023$; $p=0,05$) та 4 кластерів ($t=2,023$; $p=0,05$).

Висновок. Найбільш пріоритетними для першокурсників виявилися традиційні життєві цінності, а також індивідуальні цінності. Найменш суб'єктивно важливими виявилися цінності, більшість з яких відображають усвідомлену стратегію особистісного зростання, належать до цінностей, що притаманні особистості, яка самоактуалізується. Аналіз ієрархії інструментальних цінностей першокурсників показав, що незалежно від специфіки ставлення до себе, найбільш пріоритетними виявилися соціально схвалювані цінності, які можна назвати традиційними. Найменш суб'єктивно важливими виявилися цінності, що можна охарактеризувати, як цінності самоствердження і самореалізації, а також цінності прийняття інших.

Досить подібними між собою виявилися і групові ієрархії термінальних цінностей третьокурсників, що розрізняються особливостями ставлення до себе. На відміну від студентів 1 курсу високі ранги отримали не тільки цінності особистого життя, але й цінності професійної самореалізації. Останні місця в ієрархії студентів займають головним чином абстрактні цінності. У групових ієрархіях інструментальних цінностей студентів всіх кластерів перші місця займають цінності міжособистісного спілкування. Аналіз ієрархій термінальних та інструментальних цінностей третьокурсників показав, що найбільш орієнтовані на цінності самоствер-

дження студенти, що схильні до самозвинувачення, незадоволені собою, характеризуються відносно низькими показниками емоційно-ціннісного компоненту ставлення до себе. Найменш виразна орієнтація на цінності самоствердження спостерігається по групі студентів, які мають подібну конфігурацію профілю ставлення до себе, але відрізняються низькими показниками самозвинувачення і більш задоволені собою.

Значна подібність спостерігається у домінуючих термінальних цінностях студентів 5 курсу. Незалежно від специфіки ставлення до себе, перші місця займають конкретні життєві цінності, головним чином, цінності особистого життя та цікавої роботи, а останні – цінності, що притаманні особистості, яка самоактуалізується. Найбільш низькі показники за більшістю даних цінностей визначено по групі студентів, які відрізняються найбільш негативним ставленням до себе. Порівняння рангів інструментальних цінностей по групам студентів 5 курсу з різними особливостями ставлення до себе показало, що найбільш цінують сміливість у відстоюванні своїх думок і поглядів студенти з більш позитивним ставленням до себе, а відповідальність та чуйність, навпаки, студенти, ставлення до себе яких відрізняється внутрішньою конфліктністю і схильністю до самозвинувачення.

Отримані в ході дослідження результати відображають загальні вікові особливості розвитку ціннісної сфери особистості студентів на різних етапах професійної підготовки, а також дають можливість пересвідчитися, що існують певні особливості у структурі ціннісних орієнтацій студентів із різними характеристиками ставлення до себе, природа яких потребує подальшого вивчення.

Література

1. Братусь Б.С. Аномалии личности / Б.С. Братусь. — М.: Мысль, 1988. — 301 с.
2. Будинайте Г.Л. Личностные ценности и личностные предпосылки субъекта / Будинайте Г.Л., Корнилова Т.В. // Вопросы психологии. — 1993. — Т. 14. — № 5. — С. 99-105.
3. Мухина В.С. Детская психология / В.С. Мухина. — М.: Просвещение, 1985. — 272 с.
4. Яницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система / М.С. Яницкий. — Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. — 204 с.